

ДЕТАЛІ ШОЛОМІВ ПІЗНЬБРОНЗОВОЇ ДОБИ *

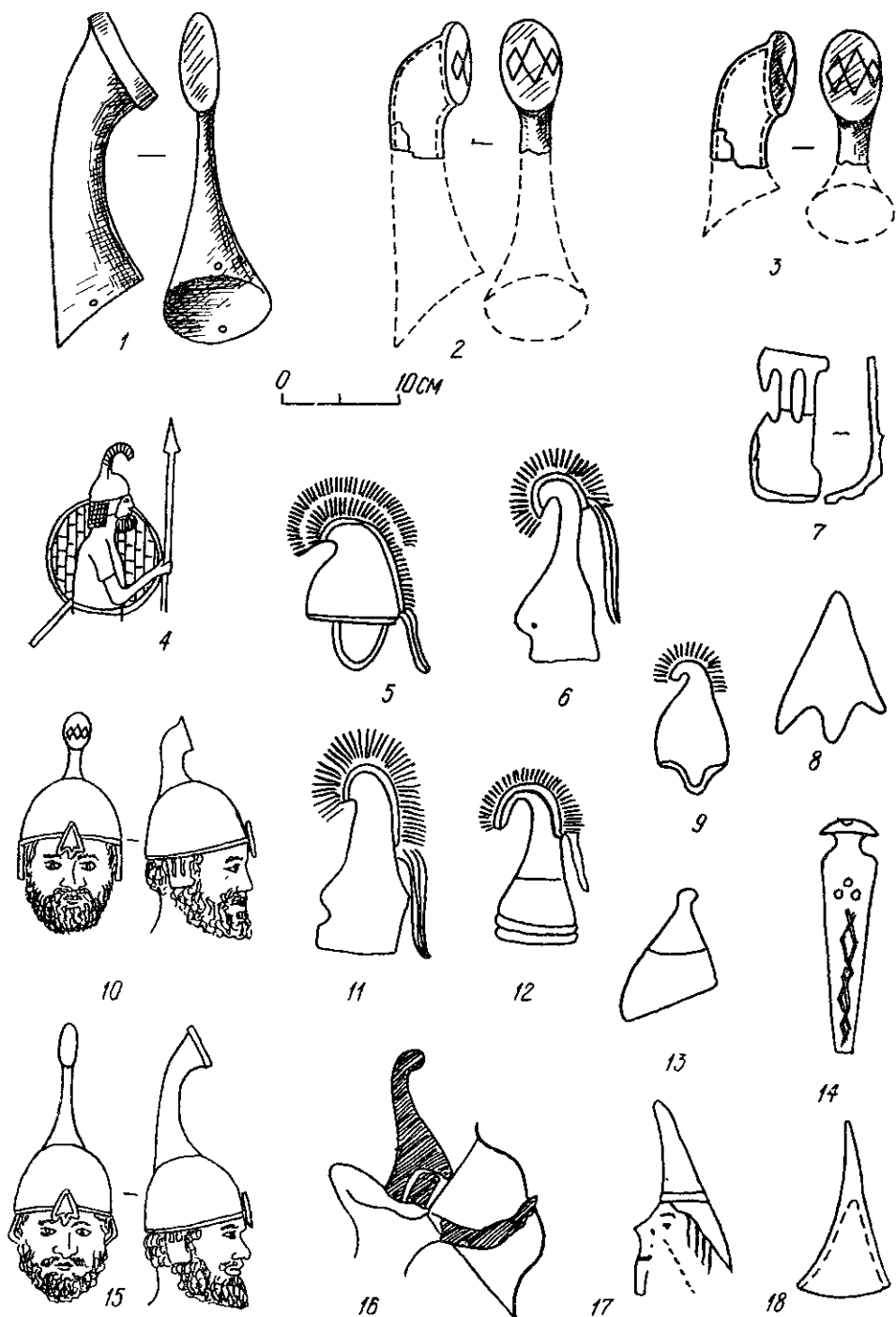
Скарб бронзових предметів, виявлений в 1969 р. біля с. Лозове у Молдавії, привернув увагу дослідників незвичайним складом виробів. Деякі його речі на південному заході СРСР стали відомими вперше¹. Окремі предмети взагалі є унікальними серед знахідок пізньобронзового віку Південно-Східної Європи. Серед предметів скарбу нашу увагу привернув уламок у вигляді порожнистої та закритої з одного боку трубки, що закінчується плоским овалом, на якому викарбувані три поєднаних між собою ромби (рисунок, 2, 3). Його розмір: довжина збереженої частини 11 см, діаметр трубки 3, розмір овалу 5,3×7 см². Зовнішня поверхня ретельно відполірована до блиску.

Труднощі у визначенні призначення цього предмета були відзначені ще автором публікації скарбу В. О. Дергачовим, який спочатку припускав, що це, можливо, «молот-навершя з овальним обушком»³, а пізніше в зведенні бронзових предметів з території Дністро-Прутського межиріччя це припущення зняв⁴. Дійсно, дуже важко цей порожнистий предмет сприйняти як уламки молота. Є. М. Черних виділив його в особливу групу прикрас-навершів, деталей «якихось дерев'яних споруд (наприклад, колісниць, візків і т. п.) або парадного озброєння», підкресливши при цьому, що «довести це, безумовно, практично неможливо»⁵.

Нові знахідки та спеціальні дослідження цих виробів чи їх деталей, безумовно, допоможуть з'ясувати справжнє призначення цих предметів. Насамперед ніхто із згадуваних авторів не звернув уваги на майже подібний з лозівським уламком виріб зі скарбу, знайдений поблизу с. Крива Хустського р-ну Закарпатської обл. у 1966 р.⁶ Він за зовнішнім виглядом подібний до еліпсоїдного у розрізі вигнутого пустотілого різьки або сучасної телефонної трубки, один кінець якої розширений та відкритий, а інший являє собою закритий та потовщений овал на зразок лозівського уламка виробу (рисунок, 1). На відміну від лозівського цей предмет доброї збереженості. Його розмір: довжина 28 см, діаметр нижньої частини 8,5—9, розмір овала 3×9 см. У нижній частині зроблені чотири отвори для кріплення з якоюсь іншою частиною виробу. Вся зовнішня поверхня, як і лозівського екземпляра, старанно відполірована до дзеркального блиску. Верхня частина цього пустотілого предмета за конструкцією, загальним виглядом, овалом, розміром, обробкою поверхні подібна до уламка, імовірно, такого ж виробу з Лозівського скарбу, на якому також зберігся один отвір кріплення. В зв'язку з останнім можливо припустити, що лозівський виріб був або коротший, ніж кривський, або залишки отвору свідчать про переробку предмета в давнину, чи про інше призначення отвору (наприклад, для закріплення плюмажу). Обидва вироби об'єднує не тільки типологічна та конструктивна подібність, а й схожа техніка обробки поверхні.

Розглянемо спочатку, для чого могли бути використані такі легкі та порожнисті предмети. Без сумніву можна вважати, що нижня частина цих предметів з отворами повинна була служити для з'єднання з якимось іншим, більш масивним предметом, бо отвори розширені на розширеному кінці, як на екземплярі з Кривського скарбу. Значна довжина предметів допускає тільки вертикальну конструкцію при з'єднанні. Овальні та закриті протилежні кінці, які на лозівському екземплярі навіть орнаментовані, очевидно, увінчували з'єднані з кількох частин виробу, які, виходячи з конструкції низу верхньої частини, повинні бути круглими. Старанна обробка поверхні, доведена поліровкою до дзеркального блиску, свідчить про парадний характер таких виробів, які мали особливе значення для їх власників. Єдиним предметом, що відповідає всім

* Ця і наступна статті присвячені висвітленню одного питання. Друкуються як дискусія.

Деталі шоломів (1—3, 7, 8), шоломи (5, 6, 9, 11, 12; 13, 18), стародавні зображення воїнів у головних уборах та шоломах (4, 16, 17), реконструкція шоломів з Лозівського та Кривського скарбів (10, 15); молот-наверсія (14) Лозівського скарбу; 1, 8—Кривський скарб, 2, 3, 7—Лозівський скарб, 4—Ассірія, 5—Каратепа, 6—Прайсос, 9—Ассірія (Тіглатпаласар III), 11, 12—Олімпія, 13—Шоарш, 16, 17—зображення кімерійців, 18—Діпша.

цим конструктивним та іншим вимогам, міг бути лише шолом. С. І. Пеняк ще при публікації Кривського скарбу навіть без особливої аргументації, на нашу думку, цілком вірно припустив, що цей виріб із скарбу є прикрасою, верхньою частиною шолома⁷.

В Кривському ж скарбі знаходився й інший предмет у вигляді плоского трикутника з трьома шипами у нижній частині, який, на думку того ж автора, являє собою деталь шолома — «наносник», відполірований також до блиску (рисунок, 8)⁸. Його довжина 16, ширина 2,5 см.

Досліджувані нами предмети з синхронних Лозівського та Кривського скарбів відносяться до одного і того ж часу. Датування Лозівського скарбу на основі численних аналогій північно-причорноморських, румунських та угорських бронзових предметів (кінджали-мечі, крюкасті серпи, наконечник списа, кельт старшого трансільванського типу, серпи з отворами на держаках тощо) XIII — початком XII ст. до н. е. надійно обґрунтовано⁹. До складу Кривського скарбу крім деталей шолому входить 12 бойових сокир з шайбою на обушці, 5 наручних захисних спіралей, аналогії яким у старожитностях Південно-Східної Європи послужили основою для датування його кінцем XIII ст. до н. е.¹⁰ В обох скарбах переважають предмети озброєння, що також споріднює їх. Тому ці факти дають можливість вбачати у лозівському уламку також залишки верхньої частини шолома.

Для встановлення належності предметів з Лозівського та Кривського скарбів до деталей шоломів необхідно звернутися до історії захисного озброєння у Старому Світі, до аналогії у синхронних пам'ятках або хронологічно близьких зразках*. Відомо, що найдавніша традиція розвитку шоломів простежується на Стародавньому Сході, де перші зразки з'явилися в III тисячолітті до н. е. в Шумері. У Середземномор'ї та Південно-Східній Європі шоломи відомі з початку II тисячоліття до н. е.¹¹ Найдавнішою знахідкою шолома на території СРСР є маріупільська¹². Аналогії повинні або підтвердити наші припущення або зняти їх, якщо це не зовсім унікальний випадок.

Передусім нашу увагу привертають металеві шоломи з високими загнутими наверхнями виділеною Ю. Борхардтом другої групи («Der Raurenhelm»), що походять головним чином з Близького Сходу та Середземномор'я (рисунок, 5, 6, 9, 11, 12)¹³. Наверхня цих шоломів дещо подібні виділеним нами вище предметам з Лозівського та Кривського скарбів, але датування цього типу шоломів не виходить за рамки VIII—VII ст. до н. е. Зображення воїнів у шоломах, наверхня яких зроблено у вигляді довгого та загнутого наперед ріжка, ми бачимо на рельєфах палацу ассирійського царя Саргона в Дур-Шарруліні, що зображують пограбування храму в Мусасірі, супровід полонених, взяття кріпості, побудову палацу полоненими та воїнами на рельєфі з Сінахериба в Ніневії та ін. (рисунок, 4)¹⁴. На відміну від предметів з Лозівського та Кривського скарбів (рисунок, 1—3) наверхня у вигляді ріжка на ассирійських шоломах має більш вигнутий кінець, але в загальній конструкції має багато спільних рис. Останнє дозволяє якоюсь мірою уявити та реконструювати і зовнішній вигляд шоломів на основі деталей, що входять до складу цих скарбів (рисунок, 10, 15). При даній реконструкції важко визначити, якої форми був корпус: кулястий чи конічний? Обидві форми мали місце в ранній історії шоломів. Розміщення отворів для з'єднання з корпусом шолома на екземплярі з Кривського скарбу можливе лише з металевою частиною. Тому корпуси цих шоломів, найімовірніше, були виготовлені з бронзи, а не з інших матеріалів.

Подібна до нашої реконструкції шоломів (рисунок, 10, 15) форма головного убору з високим загнутим наверхням на етрусській вазі з кіммерійцями VI ст. до н. е. (рисунок, 16), зразок рисунка для якої, як вважають, був запозичений з більш давніх грецьких виробів вазового живопису¹⁵. Не виключено, що на ній кіммерійці зображені не в гостроконечних башликах, а в шоломах, наверхня яких були схожі з екземплярами скарбів пізньобронзової доби Лозового та Кривої.

Аналогії пізньобронзових шоломів Південно-Східної Європи та Ассирії не можуть бути зумовлені прямим запозиченням відповідних форм,

* Автор висловлює подяку Є. В. Черненко за допомогу в уточненні деяких питань з історії розвитку шоломів.

бо ці явища надто розділені хронологічно і територіально, тому треба визнати, що хронологічних і тим більше географічно близьких прототипів цим шоломам поки ще не знайдено, а наведені аналогії лише дають змогу встановити імовірність їх існування. Хронологічно і територіально близькі мікенські шоломи з наверхням XIII—XII ст. до н. е. мають дещо іншу форму, як це видно на зображенні воїнів на вазі¹⁶.

Високі наверхня шоломів не є винятком в історії цього захисного типу озброєння, а зустрічаються протягом довгого часу, аж до середньовіччя. У цьому відношенні цікаві давньоруські шоломи X—XIII ст., які увінчувались не тільки високими шпильми довжиною до 40 см, а й круглими втулками значних розмірів¹⁷.

Визначення деталей шоломів із скарбів пізньобронзової доби Південного Заходу СРСР має значення для історії металевого захисного озброєння, яке за своїм віком не поступається подібним екземплярам найбільш розвинених країн стародавнього світу. Це дозволяє не тільки заглибити у більш давні часи появу металевих шоломів на території нашої країни, а й намітити нову зону розвитку їх найдавніших типів у Південно-Східній Європі на кінець бронзової епохи, пов'язану з розвитком племен культури Ноа та Сабатинівка у XIII—XII ст. до н. е., заповнити хронологічні та територіально-географічні лакуни в історії цього найдавнішого типу захисної зброї. Найдавніші шоломи на цій території до цього часу були пов'язані головним чином з пам'ятками культур фракійського гальштату¹⁸. Шоломи «італійського типу», знайдені в скарбах Гальштату В—І (X ст. до н. е.), Шоарш¹⁹, Сіг²⁰, Піш-кольць²¹ на території Румунії, мають наверхня у вигляді кулі або сферичного потовщення. На деяких корпусах шоломів по нижньому краю зроблені ряди отворів, що, можливо, призначалися для кріплення нащочників, навушів, тильників тощо. Навуші мають також і шоломи VIII—VII ст. до н. е. з ріжковими наверхнями (рисунок, 11, 13). Можливо припустити, що такі деталі були і в шоломах пізньобронзового віку. Насамперед для цього підходить ще одна деталь невідомого призначення з Лозівського скарбу у вигляді зігнутої з прорізами рамки (рисунок, 7)²². Реконструкцію ж наносника на основі відповідної деталі з Кривського скарбу (рисунок, 18) треба вважати поки що проблематичною.

Один з шоломів зі скарбу Шоарш (рисунок, 13) за оформленням наверхня має певні, хоч і віддалені, риси схожості з наверхням Лозового та Кривої. Цей тип шолома також може бути зарахований в один з прототипів шоломів так званого фракійського типу, зразки яких були розповсюджені у скіфський час і чудові екземпляри яких входили до Олонештського скарбу²³. Виділення наверхнів шоломів у скарбах пізньобронзової доби, початковою формою яких були, можливо, шоломи протофракійського типу з Лозового та Кривої, а проміжним типом між ними був шолом із Шоарша, дозволяє намітити й іншу лінію розвитку.

Типи шоломів, представлені деталями Лозівського та Кривського скарбів, навряд чи були єдиними наприкінці бронзової епохи Південно-Східної Європи. Про це, мабуть, свідчить конічний пустотілий предмет зі скарбу Діпша в Румунії (рисунок, 18)²⁴, який датується XII ст. до н. е. та вірогідно є верхньою частиною шолома іншого типу, подібного до головного убору іншого зображення киммерійця на грецькій вазі (рисунок, 17)²⁵.

Виняткові знахідки деталей шоломів пізньобронзової доби не викликають подиву, бо незначна кількість цього захисного спорядження з металу засвідчена і для більш пізніх епох, зокрема для скіфської²⁶. Шолом був переважно предметом захисного озброєння аристократії, а для звичайних воїнів захистом для голови була повстяна або шкіряна шапка-башлик типу зображених на кульобському посуді²⁷. Підкреслюючи значну рідкість шоломів у германців, Тацит писав, що «тільки у одного-другого металевий або шкіряний шолом»²⁸. З металу виготовляли дорожочіні шоломи лише ібери²⁹.

Унікальність подібного роду знахідок, старанна обробка, поліровка деталей шоломів із Лозівського та Кривського скарбів свідчать про особливу роль металевих шоломів, володарями яких були, безумовно, найвищі в соціально-воєнному ранзі представники родових общин епохи розкладу первіснообщинного ладу та зародження воєнної демократії наприкінці бронзової епохи. Цікаво, що на ассирійських рельєфах поряд з воїнами у гостроконечних шоломах зображені поодинокі фігури, мабуть, воєначальників, у шоломах з ріжковими навершьями³⁰, форма навершья шолома підкреслювала особливий ранг їх володарів. Це змушує припустити, що речі Кривського та Лозівського скарбів походять, можливо, частково зі скарбниці представників верхівки родових общин. Наявність у складі Лозівського скарбу також рідкісного навершья з загнутим кінцем підкреслює це припущення. Привертає увагу орнаментация навершья також у вигляді з'єднаних ромбів (рисунок, 14)³¹, що дає можливість вбачати в ньому якийсь відмінний родовий знак, зображення якого в різних варіантах було присутнім на найбільш важливих речах його господаря.

Поява шоломів в пізньобронзовому віці Південно-Східної Європи свідчить про високий рівень військової справи, розвитку озброєння, у тому числі й захисного, яке за своїм станом не відставало від озброєння найпередовіших держав Близького Сходу та Середземномор'я.

И. Т. ЧЕРНЯКОВ

Детали шлемов позднебронзовой эпохи

Резюме

В Лозовском кладе, найденном в 1969 г. в Молдавии, имеется несколько изделий, назначение которых до сих пор не выяснено. По мнению автора, одно из них в виде полой трубки с закрытым концом (рисунок, 2, 3) является навершием шлема, аналогичного подобному предмету из Кривского клада в Закарпатье (рисунок, 1). На основании аналогичных наверший шлемов из Средиземноморья и Ближнего Востока, головных уборов киммерийцев, изображенных на древних рельефах и вазах, сделана попытка реконструировать шлемы позднебронзового века (рисунок, 10, 15). Некоторые другие изделия из Лозовского и Кривского кладов также могут быть деталями подобных бронзовых шлемов (рисунок, 7, 8).

Определение деталей шлемов из кладов позднебронзовой эпохи на Юго-Западе СССР (XIII—XII вв. до н. э.) позволяет не только удревнить их появление на этой территории, но и наметить новую область развития древнейших металлических шлемов, которые, вероятно, являлись принадлежностью высших слоев родоплеменной верхушки древнего общества эпохи разложения родоплеменного строя и сложения строя воєнної демократії.

¹ *Дергачев В. А.* Клад конца бронзового века из Молдавии. — АИМ, Кишинев, 1972, с. 65—87; *Дергачев В. А.* Бронзовые предметы XIII—VIII вв. до н. э. из Днестро-Прутского междуречья. — Кишинев, 1975, с. 13—18; *Новикова Л. А.* Западные связи Северопрichernоморского очага металлообработки в эпоху поздней бронзы. — СА, 1976, № 3, с. 40—41; *Черных Е. Н.* Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. — М., 1976, с. 38.

² *Дергачев В. А.* Клад конца бронзового века из Молдавии, с. 67, 70, рис. 2, 12.

³ Там же, с. 70.

⁴ *Дергачев В. А.* Бронзовые предметы XIII—VIII вв. до н. э. из Днестро-Прутского междуречья, с. 17.

⁵ *Черных Е. Н.* Указ. соч., с. 132, табл. XI, 6.

⁶ *Пеняк С. І.* Бронзовий скарб села Крива Хустського району Закарпатської області. — В кн.: Дослідження стародавньої історії Закарпаття. Ужгород, 1972, с. 110—111, рис. 2, 6, ба.

⁷ Там же, с. 110—111.

⁸ Там же, с. 109, рис. 2, 1, 1а.

⁹ *Дергачев В. А.* Клад конца бронзового века из Молдавии, с. 87; *Дергачев В. А.* Бронзовые предметы XIII—VIII вв. до н. э. из Днестро-Прутского междуречья, с. 70.

¹⁰ *Пеняк С. І.* Вказ. праця, с. 112.

¹¹ *Hencken H.* The earliest European Helmets (Bronze Age and Early Iron Age). — Amer. schol. prehist. res. 1971, bul. 28, p. 3—198; *Borchhardt J.* Homerische Helme. — Mainz am Rhein, 1972, Taf. 26, 2, 4.

¹² *Borchhardt J.* Op. cit., S. 22, Abb. 2.

¹³ Ibid., S. 22.

¹⁴ Всемирная история. М., 1956, т. 1, с. 523, 542, 544.

¹⁵ Там же, с. 529.

¹⁶ Блаватская Т. В. Ахейская Греция. — М., 1966, с. 227, рис. 67; Сидорова Н. А. Искусство Эгейского мира. — М., 1972, с. 208.

¹⁷ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. — САИ, 1971, вып. Е1-36, с. 24, рис. 8.

¹⁸ *Mozsolics An. Neure hallstattzeitliche Helmfunde aus Ungarn.* — ААН, 1955, 5, S. 35—42; *Hencken H.* Op. cit., S. 32.

¹⁹ *Petrescu-Dimbovita M.* Depozitele de bronzuri din Romana. — Bucuresti, 1977, p. 335, pl. 324, 7, 8.

²⁰ *Ibid.*, p. 322, pl. 318, 14.

²¹ *Ibid.*, p. 330, pl. 314, 4.

²² Дергачев В. А. Бронзовые предметы XIII—VIII вв. до н. э. из Днестро-Прутского междуречья, с. 15, рис. 6, 10.

²³ *Sergeev G. P.* Олонештский античный клад. — ВДИ, 1966, № 2, с. 132—142.

²⁴ *Petrescu-Dimbovita M.* Depozitele..., p. 240, pl. 140, 24.

²⁵ Граков Б. Н. Ранний железный век. — М., 1977, с. 103, рис. 71.

²⁶ Мелюкова А. И. Вооружение скифов. — САИ, 1964, вып. Д. 1-4, с. 76—78; Черненко Е. В. Скифский доспех. — Киев, 1968, с. 74.

²⁷ Мелюкова А. И. Указ. соч., с. 78, табл. 4, 6, 8.

²⁸ Тацит К. Сочинения в двух томах. Л., 1969, т. 1, с. 356.

²⁹ *Sandars H.* The Weapons of the Iberians. — *Archaeologia*, 1913, 64, p. 1—105.

³⁰ Всемирная история, с. 542.

³¹ Дергачев В. А. Бронзовые предметы XIII—VIII вв. до н. э. из Днестро-Прутского междуречья, с. 15, рис. 5, 11.

Є. В. ЧЕРНЕНКО, М. В. ГОРЕЛІК

ПРО «ДЕТАЛІ ШОЛОМІВ» ПІЗНЬОБРОНЗОВОЇ ДОБИ *

В статті І. Т. Чернякова, вміщеній в цьому номері квартальника, йшлося про використання так званих предметів невідомого призначення з скарбів пізньої бронзи, знайдених біля сіл Лозове у Молдавії та Крива у Закарпатті¹.

І. Т. Черняковим зроблений досить вичерпний опис цих речей. Він справедливо звернув увагу на їх однотипність, близькість розмірів і однакове призначення. Автори перших публікацій знахідок по-різному трактували їх призначення. Спочатку В. О. Дергачов назвав знахідку молотом-навершям, а в іншій публікації навіть відмовився від спроби дати їй пояснення¹. С. І. Пеняк вважав предмет частиною шолома, але не наводив ніяких доводів. Є. М. Черних включив знахідку з Лозівського скарбу до групи речей, «...що могли увінчувати деталі якихось дерев'яних споруд (наприклад, колісниць, візків тощо) або ж парадної зброї, але довести це, безперечно, практично неможливо»².

З розгорнутою аргументацією думки про те, що ці речі є частинами шоломів, виступив І. Т. Черняков. Він навів численні матеріали про розвиток на Сході та Середземномор'ї шоломів з розвиненою верхньою частиною, що утворювала своєрідне навершя, загнуте вперед. Наскільки переконливі його докази? Адже бронзові вироби з скарбів дійсно зовні мають певну схожість з деталями таких шоломів.

Для цього особливе значення має встановлення хронології Лозівського і Кривського скарбів та речей, взятих як аналогії. У дослідників, що описували ці скарби, немає суперечок при датуванні — XIII — початком XII ст. до н. е. Отже, цілком природним було б залучення аналогій з пам'яток цього або близького часів. Ця безперечна вимога не була витримана у статті І. Т. Чернякова. Як аналогії ним використані речі, що мінімум на 400 років молодші, ніж пізньобронзові скарби — вони датуються в межах VIII—IV ст. до н. е. Використані знахідки шоломів та їх зображення, що певною мірою нагадують загальну схему речей з Лозівського та Кривського скарбів. Слід відзначити, що всі зображення пізніших шоломів, що використав як аналогії І. Т. Черняков, подані у

* Ця і попередня статті присвячені висвітленню одного питання. Друкуються як дискусія.